

Таким чином, завдяки матеріалам Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. ми маємо можливість одержати не лише більш-менш наближену до реальної картину представництва носіїв різних мов у міському населенні Катеринославщини в цілому і у окремих населених пунктах зокрема, не лише співвіднести кількість носіїв тієї чи іншої мови з чисельністю adeptів тієї чи іншої віри, але і мати щодо міст наочну картину представництва різних етносів серед професійних груп і станів. Картину, яка дає всі підстави судити про реальні показники тієї диспропорції, яка існувала наприкінці XIX ст. щодо представництва різних етносів у апараті управління і привілейованих верствах. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку полягають у аналізі матеріалів Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. щодо двох інших губерній Південної України – Таврійської [2] і Херсонської [3], а також у їх співставленні з даними, наведеними у цій статті.

#### Джерела та література

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния. – СПб., 1904.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния. – СПб., 1904.

**Константинова В. Н. Специфика этнического состава городского населения Херсонской губернии конца XIX в. (по материалам Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года)**

*В статье анализируются материалы Первой всеобщей переписи населения, касающиеся этнического состава населения городов такой важной составляющей Российской империи как Екатеринославская губерния. Специальное внимание уделено данным о представительстве различных этнических групп в составе населения городов и губернии в целом, конфессиональной, профессиональной, сословной принадлежности представителей различных языковых групп. Использование статистических источников дает возможность увидеть детальную, и в то же время целостную картину этнического состава населения городов губернии.*

**Ключевые слова:** городское население, этнос, статистика.

**Konstantinova V. M. Specific of urban population ethnicity of Katerinoslav province in the late XIX century (on the base of materials of the First general population census of Russian Empire in 1897)**

*The materials of the First general population census, which refers to the ethnicity of urban population of such important component of the Russian Empire as Katerinoslav Province, are analyzed in the article. Special attention is paid to the percent of different ethnic groups in the province and cities, information about the confessional, professional, estate characteristics of the representatives of different language groups. Using of these statistical data gives the chance to see the detailed, and at the same time general and complete picture of ethnic composition of city population of the province.*

**Key words:** urban population, ethnicity, statistics.

УДК 94:336.244(470)(092)“18/19”

М. М. Полюляк

### ДІЯЛЬНІСТЬ Д.І. МЕНДЕЛЄЄВА ТА МИТНО-ТАРИФНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

*Стаття присвячена діяльності видатного вченого Д.І. Менделєєва. В арсеналі наукової спадщини Д.І. Менделєєва для нас предметом особливої уваги є його дослідження про митно-тарифну політику та засоби її здійснення. В протистоянні між прихильниками політики фритредерства (вільної торгівлі) і протекціонізму (державного захисту вітчизняному виробництву). Д.І. Менделєєв зайняв позиції твердого захисника вітчизняного виробництва. Д.І. Менделєєв доводив, що протекціонізм, а не фритредерство має бути головним. Росія повинна зрозуміти й прийняти раціональний протекціонізм, тому що вони історично всюди випробуваний й виправданий.*

**Ключові слова:** Д.І. Менделєєв, митно-тарифна політика, фритредерство, протекціонізм, раціональний протекціонізм.

Дмитро Іванович Менделєєв – видатний вчений-хімік. Всі знають таблицю Менделєєва, чули про докторську дисертацію, присвячену виробництву горілки, створення бездимного пороху, судна «Єрмак». Д.І. Менделєєв дійсно був величезною постаттю світової науки, але ця стаття присвячена тому, що визначає велику наукову спадщину чудового російського вченого зі світовим ім'ям, що увірало в себе багатогранність геніального натураліста й хіміка, прогресивного мислителя й педагога, невтомного суспільного діяча й великого патріота в галузі митної політики.

В арсеналі наукової спадщини Д.І. Менделєєва для нас предметом особливої уваги є його дослідження про митно-тарифну політику та засоби її здійснення. Вони пронизують економічні праці вченого, є з'єднуючою ланкою в системі його економічних поглядів. До числа таких досліджень треба, у першу чергу, віднести: "Материалы для пересмотра общего таможенного тарифа Российской империи по Европейской торговле. Связь частей общего таможенного тарифа. Ввоз товаров" (1889 г.), [1] "Добавление к докладной записке, относящейся к связи частей таможенного тарифа" (1890 г.) [2], фундаментальна праця "Толковый

тариф или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года" (1892) [3], підсумкову роботу "Заветные мысли" (1905 р.) [4].

В українській історичній науці постаті Д.І. Менделєєва та його спадщині не приділялося багато уваги, ми спробуємо виправити цю несправедливість. В Росії дослідженням історичної спадщини Д.І. Менделєєва щодо митно-тарифної політики займаються вчені Російської митної академії (м.Люберці). Праці проф. М.М. Блінова [10], Ю.Г. Кісловського [9], доцента Я.В. Бутова [8] дають можливість створити уяву про систему поглядів Д.І. Менделєєва на згадане питання.

Праці вченого відрізняє скрупульозний аналіз величезного фактичного матеріалу, статистичних даних, наявність історичних порівнянь із широкими теоретичними й методологічними узагальненнями. Розробка нового митного тарифу 1891 року стала значним, якщо не вирішальним, моментом утвердження в російській митній політиці пріоритету протекціоністського напрямку, мала величезний суспільний резонанс. Судження Д.І. Менделєєва про митний тариф характеризують його погляди на проблеми економічного й соціального розвитку Росії в останній чверті ХІХ – початку ХХ століть, шляхи й засоби їхнього рішення.

Це був складний, переломний післяреформений період, для якого характерне наростання протистояння між новою капіталістичною формацією і залишками кріпосництва.

Завершення промислового перевороту в провідних галузях виробництва на рубежі 80-х років, створення широкої залізничної мережі в Росії, не позбавило її економіку від сировинної спрямованості, слабого розвитку машинобудівної промисловості, насамперед верстатобудування, і відставання від передових країн Заходу.

У зв'язку із цим країна мала потребу в ефективній державній політиці, яка б почала стимулювати економічне зростання, технічний прогрес. Ці проблеми опинилися в епіцентрі боротьби різних суспільних сил. Залежно від підходів до їхнього рішення, позначився суспільний вододіл між прихильниками капіталістичного (промислового) шляху розвитку Росії й захисниками аграрної (сільськогосподарської) спрямованості її економіки. Це підсилювало протистояння між прихильниками політики фритредерства (вільної торгівлі) і протекціонізму (державного захисту вітчизняного виробництва). Особливо це відбилося в дискусіях і суперечках про характер і спрямованість митного тарифу.

Як відомо, тарифна політика Росії з початку ХІХ ст. була вкрай непослідовною й суперечливою. Після звільнення в 1844 р. з посади міністра фінансів графа Канкринна – самобутнього економіста, твердого протекціоніста – митний тариф став поступово переглядатися у фритредерському напрямку.

У тарифах, прийнятих з 1850 по 1868 р., відмінялися або значно знижувалися ставки мита на ввезені товари, при цьому не враховували – чи вироблялися або могли вироблятися в країні такі товари. До чого призвели ці поступки вимогам фритредерства? Вони створили іноземним імпортерам кращі умови на російському ринку, а молоді російську та українську промисловість позбавили митного захисту й охорони, якими користувалися закордонні виробники у своїх країнах. Це при тому, що в 90-ті роки в багатьох країнах Заходу підсилюються протекціоністські тенденції, характерним стає "наступальний" протекціонізм, спрямований на захоплення зовнішніх ринків. Ця політика була закріплена в митному тарифі Німеччини, прийнятому урядом Бісмарка в 1879 р., протекціоністський тариф був прийнятий США в 1890 р. (його автор, конгресмен Мак-Кінлі, незабаром став президентом країни). Уряди західноєвропейських держав (Франції, Бельгії й ін.) стали щедро субсидіювати своїх експортерів, заохочувати демпінгове ввезення товарів на російський ринок. Таку ж політику експансії й захоплення зовнішніх ринків здійснювала Англія

Згубні наслідки тарифної капітуляції Росії й наступальної митної політики її торговельних партнерів спричинили відставання російської промисловості, наповнення російського ринку іноземними товарами, низьку прибутковість зовнішньої торгівлі і, як наслідок, зниження рівня народного добробуту.

Узагальнюючи оцінку цих наслідків для країни, Д.І. Менделєєв відзначав: «Крепостная, т.е. в сущности экономическая, зависимость миллионов русского народа от русских помещиков уничтожилась, а вместо нее наступила экономическая зависимость всего русского народа от иностранных капиталистов. Вольный труд возбуждался, но ему поприща открыто не было. Железные дороги строились, но на них возился только хлеб, вывозимый в явный убыток за привозимые иностранные потребности тех же железных дорог. Центры тяжести перемещались от непроемительных классов в производящие, только не русские, а иностранные, ибо эти миллиарды рублей, ушедшие за иностранные товары, и этот русский хлеб – кормили не свой народ, а чужие. Просвещение развивалось, а ему производительного приложения не оказывалось в ином месте, кроме канцелярий и резонерства. Отсюда, по моему мнению, вполне объясняется то поголовное отчаяние, в которое впала масса русских людей» [4, с.89]. Загострення проблем економічного й соціального характеру створювало загрозу національної безпеки Росії, викликало занепокоєння передових державних і суспільних діячів, учених, економістів, вимагало вживання радикальних заходів.

В 1887 році уряд ухвалив рішення щодо перегляду митного тарифу по європейському (західному) кордону. До цієї роботи Д.І. Менделєєв був залучений у вересні 1889 року. За дорученням міністра фінансів І.А. Вішнеградського він підготував і в грудні того ж року представив доповідну записку "Связь частей общего таможенного тарифа" [5, с.101]. У жовтні наступного року були написані додатки до цієї записки. Матеріали були написані Д.І. Менделєєвим в якості члена Ради торгівлі й мануфактур та члена спеціальної урядової митної комісії. У цих записках Д.І. Менделєєв виступив прихильником промислового шляху розвитку Росії, доводив необхідність зміни в цих цілях митного тарифу.

Суть пропозицій зводилася до наступного:

1. Забезпечити за допомогою митного тарифу розвиток і захист таких видів вітчизняних виробництв, які доставлять народу міцний заробіток, а країні необхідні товари.

2. Ставки мита в Росії можуть служити стимулом для початку виробництва товарів в Росії.

3. З огляду на обмежені можливості Росії у використанні вільних капіталів і фахівців необхідно обрати деякі, але корінні промислові справи, які повинні, разом з нині існуючими, закласти фундамент майбутнього промислового розвитку економіки Росії (такі, як кам'яновугільна, залізна, машинобудівна, суднобудівна й садова галузі).

4. Митне обкладання ввезених товарів повинне бути доцільним. Непомірне підвищення ставок мита тягне посилення контрабанди, зменшення ввозу й споживання. Є певна величина обкладання, що відповідає найбільшому митному доходу. Але це не означає, що вона одночасно сприяє запровадженню даної промисловості в країні. А тому, між вимогами фіскальної політики й заступництва досить часто можуть відбуватися протиріччя, для дозволу яких необхідний цілеспрямований перегляд тарифу. Тому що при розвитку промисловості або створенні його нових галузей усередині країни створюються нові джерела доходів держави й підвищення курсу рубля (акцизи й інші промислові, торговельні податки, податі й збори), та митний дохід не повинен розглядатися без зв'язку його з іншими державними ресурсами. Навіть якщо розвиток всієї промисловості або її окремої галузі внаслідок митного захисту приведе до того, що ввезення іноземного товару й відповідно митний дохід від нього припиняться, то держава отримає від непрямих доходів кошти, що перевищують митні втрати.

5. Вітчизняну сировину необхідно вивозити за кордон у переробленому виді. Необхідно змусити тарифними мірами промисловців здійснювати заводську переробку природної сировини через те, що "запад Европы беден сырьем".

Думки, викладені Д.І. Менделєєвим у названих вище доповідних записках, багато в чому визначили його активну діяльність у комісіях і нарадах по виробленню нового митного тарифу 1891 року. Узагальненню результатів цієї діяльності, обґрунтуванню своїх поглядів по концептуальних і прикладних аспектах митної політики Д.І. Менделєєв присвятив капітальну працю «Толковый тариф или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года» [4]. Головний зміст цієї книги, як пояснював учений, становить не технічні подробиці окремих виробництв, а економічні умови їхнього розвитку в Росії й зв'язок їх з новим митним тарифом [3, с.15]. Керуючись цією ідеєю, він назвав свою книгу "розумним тарифом" і бачив своє завдання в тому, щоб пояснити спосіб промислового розвитку країни при сприянні митними заходами [3, с.47].

У його думках про зміст і призначення митного тарифу червоною ниткою проводиться думка про те, що митний тариф є невід'ємним атрибутом політики держави, найважливішим засобом її реалізації. На цій підставі він стверджував, що «руководство тарифным делом должно быть поставлено в ближайшую связь со всею остальною политикою страны и его разумность, устойчивость и целесообразность может служить мерилом дальновзоркости правительства» [7, с.15].

Виділяючи в цьому зв'язку головну рису загальнодержавної політики, Д.І. Менделєєв підкреслював, що «Политические причины суть первые в таможенных отношениях». Ґрунтуючись на виявленні цих причинно-наслідкових зв'язків між митною політикою й іншими сферами розвитку держави, Д.І. Менделєєв доводив, що протекціонізм, а не фритредерство має бути головним. Росія повинна зрозуміти й прийняти раціональний протекціонізм, тому що він історично всюди випробуваний й виправданий. Фритредерство є тільки приватною формою загального поняття. У тій або іншій формі протекціонізм як прояв державності, що становить еволюційну форму загального життя людства, неодмінно буде жити й володіти розумом людей, що розуміють велике значення самобутнього внутрішнього економічного розвитку країни [3, с.700].

Відкрито заявляючи про свою позицію захисника протекціонізму, Д.І. Менделєєв попереджав про неприпустимість абстрактної абсолютизації якого-небудь одного напрямку в промисловій і торговельно-тарифній політиці. Він виходив з того, що митний тариф завжди буде справою часу, умов і обставин країни, до якого додається. Тому можливо тільки тариф, придатний до справжнього економічного стану Росії й тих країн, з якими вона повинна бути в торговельних відносинах. Від тарифу можна чекати цілком сприятливих плодів лише тоді, коли він установлений міцно, коли до нього є можливість пристосуватися й коли його система відрізняється цілісністю і не піддається коливанням, що можуть мати негативні наслідки [3, с.106].

Д.І. Менделєєв порушував питання: чому одні засоби протекціонізму можуть бути вдалі, плідні, інші напроти негативно впливають? Де головна ознака для оцінки достоїнства подібних засобів, для суджень про ступінь їхньої заможності? На його думку, протекціонізм може бути корисний тільки за умови існування в даній країні всіх природних умов для розвитку того виду промисловості для розвитку якого в країні існують умови.

Менделєєв бачив сутність протекціонізму не у високих ставках мита на ввезені товари й тим більше не в забороні ввозу, а в створенні економічних умов для початку й розвитку неіснуючих або від іноземного суперництва страждаючих видів промисловості. Д.І. Менделєєв приходив до висновку про те, що правильним "розумним" тарифом необхідно вважати тільки такий, у якому кожний вид товарів обговорений окремо, а не в якому-небудь теоретичному абстракті – фритредерів або протекціоністів. Крім первинного протекціонізму, що бажає геть усе розвинути у своїй країні й не допускає до себе іноземних товарів, що можуть вироблятися у своїй країні, і крім охоронного протекціонізму, існує й раціональний збудливий розумний протекціонізм, що з повним розрахунком всіх природних умов країни накладає відповідно високі мита на товари, що мають всі шанси вироблятися усередині країни [3, с.712]. Пізніше в "Заветных мыслях" Д.І. Менделєєв стверджував, що мито в протекціонізмі повинно відігравати роль засобу, а аж ніяк не мети, хоча б фіскальної [4, с.47].

Головними критеріями "розумності" протекціонізму Д.І. Менделєєв вважав забезпечення економічних можливостей і позицій країни в міжнародному товарообміні, зайнятості трудових верств населення в промисловому й сільськогосподарському виробництві, реалізації довгострокових життєвих інтересів держави й підвищення народного добробуту. За цими критеріями він стверджував, що твердий протекціонізм, прийнятий митним тарифом 1891 року, відповідає історичним завданням Росії і її сучасним, насущним і всенародним потребам [3, с.712].

Висновки Д.І. Менделєєва про сутність і призначення розумного протекціонізму, що відбивається в політиці, сьогодні набувають особливого сенсу. У пошуках шляхів виходу з економічної кризи, захисту економічних інтересів вітчизняного виробника вимоги здійснення "розумного протекціонізму" стали необхідністю. Практично немає галузі вітчизняної економіки, які не шукають рішення своїх проблем під покровом такої митної політики. Звідси – вимоги коректування митної політики й забезпечення її роботи в захисті національних економічних інтересів, які сьогодні висувуються багатьма політиками, економістами. Вивчення й використання наукової спадщини Д.І. Менделєєва щодо митного тарифу має для фахівця в області митно-тарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності глибокий професійний і моральний зміст.

По-перше, тому, що воно необхідно для оволодіння методологією й культурою наукового мислення, розуміння. Вивчення такої спадщини озброює нас науковим знанням складного, суперечливого історичного досвіду становлення й еволюції митної політики й митної справи.

По-друге, відродження активної митної політики, адекватної становленню ринкової економіки на сучасному етапі, перебуває в прямому зв'язку із забезпеченням дієздатності держави.

Д.І. Менделєєв створив цілісне уявлення про митний тариф як невід'ємний атрибут політики держави, діючий інструмент державного захисту промислового розвитку країни й зміцнення її позицій у міжнародному товарообміні.

#### Джерела та література

1. Менделєєв Д.І. Матеріали для пересмотра общего таможенного тарифа Российской империи по европейской торговле. Связь частей общего таможенного тарифа. Ввоз товаров. Докладная записка члена Совета торговли и мануфактур [министру финансов И.А. Вышнеградскому от 18 декабря 1889 г.] / Д.І. Менделєєв. – СПб., 1889.
2. Менделєєв Д.І. Матеріали для пересмотра общего таможенного тарифа Российской империи по европейской торговле. Добавление к докладной записке, относящейся к связи частей таможенного тарифа. / Д.І. Менделєєв. – СПб., 1890.
3. Менделєєв Д.І. Толковый тариф, или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года. / Д.І. Менделєєв. – СПб., 1891.
4. Менделєєв Д.І. Заветные мысли: Полное издание. / Д.І. Менделєєв. – М., 1995.
5. Павлова С.С. Экономические взгляды Д.И. Менделеева. Учеб. пособие. / С.С. Павлова – М., 2002.
6. Менделєєв Д.І. Сочинения: В 25 т. / Д.І. Менделєєв. – Л.-М., 1950. – Т.18. Экономические работы.
7. Менделєєв Д.І. О таможенной пошлине на серу и серный колчедан. [Докладная записка министру финансов И.А. Вышнеградскому от 25 февраля 1891 г.] / Д.І. Менделєєв. – СПб., 1892.
8. Бутов Я.В. Исторический опыт разработки общего таможенного тарифа России 1891 г. / Я.В. Бутов – М., 1998.
9. Кисловский Ю.Г. История таможи государства Российского. / Кисловский Ю.Г. – М., 1995.
10. Блинов Н.М. Таможенная политика России X-XX вв. / Н.М. Блинов – М., 1997.

#### ***Полюляк Н. Н. Деятельность Д.И. Менделеева и таможенно-тарифная политика Российской империи в конце XIX – начале XX вв.***

*Статья посвящена деятельности великого ученого Д.И. Менделеева. В арсенале научного творчества Д.И. Менделеева для нас предметом особого внимания видется его исследование таможенно-тарифной политики и средств ее осуществления.*

*В противостоянии между исповедующими политику фретридерства (свободная торговля) и протекционизмом (государственная защита внутреннего производителя) Д.И. Менделеев занял позицию защитника национального производителя. Д.И. Менделеев убеждал, что протекционизм, а не фретридерство должен играть главную роль в таможенно-тарифной политике. Россия должна понять и принять рациональный протекционизм, потому что именно он исторически испытаный и оправданный.*

**Ключевые слова:** *Д.И. Менделеев, таможенно-тарифная политика, фретридерство, протекционизм, рациональный протекционизм.*

#### ***Polyulyak M. M. D.I. Mendeleev and customs and tariff policy of the Russian Empire at the end XIX – at the beginning of the XX centuries***

*The article is devoted to the activity of the famous scientist D.I. Mendeleev. Among the scientific inheritance of D.I. Mendeleev we consider the customs and tariff politics and the means of its realization as the subject of special attention. In opposition between the supporters of policy of free traders (free trade) and protectionism (state defenses of domestic production). D.I. Mendeleev occupied positions of hard defender of domestic production. D.I. Mendeleev proved that protectionism but not policy of free traders must be basic. Russia must understand and accept rational protectionism, because it was historically tested and justified everywhere.*

**Keywords:** *D.I. Mendeleev, customs and tariff policy, free trade (policy), protectionism, rational protectionism.*